

Суспільно-політична історія України

УДК 94477(=411.16).061«18»

В. О. Яшин

ВЛАДА И СУСПІЛЬСТВО У БОРОТБІ З АНТИЄВРЕЙСЬКИМИ ПОГРОМАМИ ПОЧАТКУ 1880-х рр. у ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

В цій статті розглядається діяльність влади, селянства та духовництва Херсонщини і Катеринославщини у придушенні погромів 1880-х років.

Ключові слова: погроми, влада, суспільство, церква.

В этой статье рассматривается участие власти, крестьянства, мещан и духовенства в подавлении антиеврейских погромов 1880-х годов.

Ключевые слова: погромы, власть, общество, церковь.

The article exposes the activity of power, peasantry and clergy in suppression of pogroms of 1880th.

Key words: pogroms, power, society, church.

Погромна хвиля 1881-1884 років, перша з трьох, що відбулися на теренах Російської імперії (друга у 1903-1906 рр., третя у 1917-1921 рр.) стала переломним етапом в історії українського і світового єврейства. Як влучно сказав американський історик Й. Френкель, «1914 рік зазвичай вважають початком ХХ сторіччя, але для представників єврейського народу, що жили в царській Росії, ХХ сторіччя почалося у 1881 р.» [1, с. 504].

Історіографічний аспект. Більшість дослідників історії єврейства і, зокрема, погромної її частини, репрезентували європейську, північноамериканську та ізраїльську історіографічні традиції, в той час, як на теренах колишньої Російської імперії, в СРСР, єврейські дослідження (за мізерним виключенням) взагалі були заборонені. Попри постійний брак архівних матеріалів, здобутки європейсько-американської гілки єврейської історіографічної традиції беззаперечні. Дослідження, започатковані, в першу чергу, С.В. Бароном – «архітектором єврейської історії» [16], а також праці М. Аронсона [12], Д. Клїра [14; 15], Е. Хаберера, І. Грінберга, С. Берка, І. Левітаца [17], М. Станіславські [18], М. Поліщука [6] кардинально змінили, можна так сказати, філософію модерної єврейської історіографії в цілому. (Нами присвячено велику статтю [11] саме історіографічному питанню, тому тут ми дещо скоротили цей аспект).

З часу погромів і дотепер в історіографії (а також у суспільній думці і у політичному дискурсі) тодішня російська центральна і місцева влада звинувачувалася у прямій організації погромів, та у свідомому їм потуранні і

неприйнятті всіх можливих засобів для упередження заворушень. В сучасній історіографії (нажаль, не в українській) ще з початку 1990-х років теза про причетність влади до погромів вважається спростованою [17].

Між тим, залишається недостатньо висвітленим такий важливий аспект, як участь влади і суспільства у придушенні і упередженні погромів. В радянські часи на тему взагалі було накладено табу, у європейсько-американській гілці не вистачало джерел, а сучасна українська історіографія доволі молода і дуже повільно виходить з-під впливу хибної «лакрімозної» гретцівсько-дубновської концепції єврейської історії.

З огляду на це, об'єктом нашого дослідження є антиєврейські погроми 1880-х років у Катеринославській і Херсонській губерніях, а предметом дослідження – дії влади та участь громадянського суспільства у їх придушенні, упередженні та подоланні наслідків.

Метою цієї статті є висвітлити дії місцевої влади і участь тогочасного громадянського суспільства у придушенні погромів та їх упередження.

Виклад основного матеріалу. Представники влади всіх рівнів в міру своїх можливостей намагалися припинити погроми. Так, з метою упередження погромів, на початку квітня 1881 року, за домовленістю елісаветградського поліцеймейстера Богдановича і начальника 7-ї кавалерійської дивізії Косича, в розпорядження міської поліції було відкомандировано 30 піших солдатів та 12 вершників, а також ескадрон гусарського Білоруського полку [3, арк.154-155]. Але 15 (27) квітня, посилення було знято і цього ж дня, по обіді, з невеликої п'яної сварки в

єврейському шинку, почалися заворушення, що швидко переросли у погром.

Після елісаветградського погрому начальник Херсонського жандармського управління полковник Де-Мазарі пропонував генерал-губернатору О.М. Дондукову-Корсакову здійснити низку заходів для відновлення громадського порядку, як-то: обхід повітів по волостях, бесіди на сходах із селянами, тощо. Де-Мазарі наголошував, що саме на поліції лежав прямий і головний обов'язок попередити можливі заворушення і «морально підтримати впалих духом євреїв». Завдяки попереджувальним заходам, наприклад, в губернському Херсоні погромів вдалося взагалі уникнути [5, арк.47]. Особливо відзначились у попередженні та припиненні погромів помічник Де-Мазарі штабс-капітан фон-Левіз-оф-Менар, ад'ютант Де-Мазарі поручик Дремлюга (пізніше переведений в Кривий Ріг), майор Чуйков, поліцмейстер Азар'єв, інші офіцери [5, арк.47(зв)-48(зв)].

Факт погромів, їхній грабіжницько-бандитський характер та специфіка соціального складу погромників, викликали неприйняття і осуд свідомої частини громадськості краю всіх суспільних верств: селян, міщан, солдат, купців, дворян, духівництва тощо. Представники нижчої ланки влади: старшини, виправники, урядники, тощо, за допомогою свідомих селян та міщан намагалися попередити заворушення, а після їх початку – фізично зупинити погромників, часто – з ризиком для життя.

В селах Покровське, Гаврилівка і Вербова (Катеринославщина) зусиллями станового пристава Сніжка та каноніра Букреєва (солдат, що перебував вдома у відпустці) погроми були припинені в самому початку [5, арк. 66]. В Кінських Роздорах (Катеринославська губ.) становий пристав та судовий слідчий разом із місцевим священиком застосовували усі засоби умовляння для недопущення селян до безпорядків. В селах Новопавлівка і Петропавлівка (Катеринославська губ.) завдяки рішучості місцевих старшин Брацила і Бойка взагалі вдалося не допустити погромів [9, арк. 27-28(зв)].

Іноді, внаслідок багатократної чисельної переваги і крайньої агресивності погромників, представники поліції просто не мали можливості бодай-що вдіяти для зупинення безчинств. Так, пристав 3-го стану Ананіївського повіту (Херсонська губ., ім'я не збереглося) організував дружину із числа сотських, урядників і «благодійних селян» навколишніх сіл з метою попередження погромів. Місцева єврейська громада виділила на утримання дружини кошти. Але після початку погромів ці «дружинники» приєдналися до погромників, погрожуючи фі-

зичною розправою також і поліції. «Не було ніяких сил угамувати сп'янілий натовп» – розпачливо доповідав пристав [9, арк. 407-408(зв)]. В іншому випадку, прибулий для наведення порядку в село Покліктарівку поліцейський урядник Двіжиков був зустрінутий п'яним натовпом, що погрожував йому фізичною розправою, внаслідок чого урядник вимушений був тікати [4, арк. 7].

Селяни і міщани також вдалися до організації антипогромних дружин. Для охорони єврейської колонії Красноселка місцевий мешканець Григорій Щербаченко організував загін у 150 осіб із селян, завдяки чому вдалося захистити село від погромників [10, арк.11]. Селяни села Лозова і Катеринівка (16 осіб) та 159 селян села Федорівка (Олександрівський повіт) відбили напад погромників на декілька сел Маріупольського повіту [5, арк. 64-66]. В Одесі спротив погромникам вчинили двірники декількох будинків, де мешкали євреї. Пізніше вони від імені поліцмейстера отримали по 10 рублів [5, арк. 16-16(зв), 19]. В Херсоні, налякані можливістю погромів євреї, щоби убезпечити дітей від можливих погромів, переховували їх в неєврейських родинах [5, арк.46-49].

В придушенні погромів в містечку Березівка допомогу надали більше як 100 жителів німецьких колоній Раштадт, Вормс і Рорбах, що відгукнулись на заклик місцевого пристава Войцехівського. Німецькі колоністи за участю місцевих жителів силою припинили безчинства та розігнали всі скупчення і натовпи погромників. Пристав, урядники і керуючий Березівкою Люботович також намагалися припинити заворушення. Особисто Люботович, попри погрози вбивством з боку громил, не допустив погрому місцевого єврейського молитовного будинку [3, арк. 174-178].

Піклувальник єврейських колоній Ковальський (Херсонщина) надав свою садибу євреям, що постраждали від погромів та переховувалися під тимчасове розташування, за власний кошт організував харчування, істотно допоміг грошима. Ковальському вдалося зібрати більшість євреїв, що переховувалися від погромів, повернути їх до покинутих домівок та переконати німецьких колоністів надати євреям продовольчу допомогу [10, арк.11(зв)-12]. Не всі спроби припинити погроми були вдалими. Так, одразу після початку погромів, жителі єврейської колонії Графська вдень 7(20) травня намагалися переховати майно в сусідній німецькій колонії Марінфельд. Однак, ввечері того ж дня погромники погрозами примусили жителів Марінфельда віддати єврейське майно [9, арк. 3-4].

Поза увагою губернської влади не залишилась діяльність чиновників, хто із боягузтва або прихованого потурання погромникам знехтував своїми посадовими обов'язками. Наприклад, тільки по Олександрійському повіту три сільських старости, два волосних старости, волосний писар і урядник за злочинну бездіяльність і боягузтво під час погромів були піддані судовому переслідуванню, а окремі відсторонені від влади особисто О. Дондуковим-Корсаковим [9, арк.54-56].

Помітну роль в попередженні погромів а, там, де вони виникли – в припиненні, відіграли представники православного духовництва та священнослужителі регіону. Серед усієї «погромної» проблематики, цей аспект чи не найбільше обійдений увагою дослідників, як нам здається, внаслідок чинників політичного та ідеологічного характеру.

Духівництво виступило проти погромів основною своєю зброєю – словом. В церквах, на проповідях і в тодішній пресі духовні особи рішуче засуджували як факт погромів, так і участь в ньому християнського населення. Благочинний 5-го округу Маріупольського повіту В. Гончаров (він же священник Нікольської церкви села Білоцерківка) повідомляв єпископа Феодосія (Макаревського), що більшість священників його благочинства брали участь в припиненні погромів. Самому В. Гончарову особисто вдалося переконати білоцерківських селян у брехливості чуток про дозвіл «бити жидів» та за допомогою старости Голобородька і поміщика Верецького попередити напад погромників на Білоцерківку [7, арк.4-4(зв)]. Священник Хрестовоздвиженської церкви села Кінські Роздори Д. Гончаров разом із становим приставом переконував натовп припинити погром і розійтися. Священник продовжив вмовляння навіть в місцевому шинку, але п'яні відвідувачі закидали його пляшками [7, арк. 2]. Священник села Преображенка П. Постріганов сховав у своїй хаті євреїв цього села і міста Орехов, за що місцеві селяни погрожували йому розправою. П. Постріганов наодинці намагався умовити натовп на площі села розійтися, але був підданий глибоким образам, страшенно рознервувався і в нього стався напад [7, арк.3]. Священник села Бельманці К. Левітський переховував євреїв в себе на подвір'ї, за що місцеві селяни ледь не розгромили його будинок, а псаломщик В. Курдіманов з цього ж села, незважаючи на вік (62 роки) був жорстоко побитий селянами, які погрожували навіть повісити його [7, арк.4(зв)]. Таких прикладів було багато.

Участь духовництва регіону була настільки помітною, що це питання у 1882 році було пред-

метом розгляду Святійшого Синоду РПЦ. Ініціатором цього був обер-прокурор Синоду К.П.Победоносцев [7, арк.2-69]. Втім, на нашу думку, ця його ініціатива була продиктована, скоріше, бажанням вип'ятити роль церкви у подіях, і, думається, не стільки у придушенні погромів, скільки у «відновленні спокою» та «наведенні порядку», адже навряд обер-прокурор переймався турботою щодо євреїв. Від імені Катеринославського губернатора до Святійшого Синоду було скероване подання про нагородження 5 священників за активну участь в придушенні погромів: П.Іваницького, С. Іванова, І. Кретініна, Т. Шапошникова та В. Мінченко [7, арк.11].

Всього, за поданням Катеринославської і Херсонської єпархій, від імені Святійшого Синоду було нагороджено 32 священники і церковнослужителі, а священники П. Іваницький та Й. Алейніков в липні 1882 року імператорським указом були нагороджені орденом Святої Анни 3-го ступеню [7, арк.1-6, 64-68,69]. Клопотання про нагородження активних учасників припинення погромів порушувалися також і світською владою регіону, і постраждалими євреями.

Щодо заохочення декількох офіцерів і 23 унтер-офіцерів Херсонського губернського жандармського управління до Штабу корпусу жандармів звертався полковник Де-Мазарі [5, арк. 50-52(об)]. З клопотанням про заохочення поліцейських чинів звернулися також місцеві євреї [5, арк.53]. З поданням про нагородження «за неслужбові відзнаки» 35 осіб до О.Дондукова-Корсакова в липні 1881 року звернувся Катеринославський губернатор І.Дурново [5, л.64-66]. Представлення на 10 околоткових наглядачів і городових подав Одеський міський голова [5, арк. 14 – 14 (зв)]. Кількість осіб, пропонованих різними установами до нагороди, швидко зростала.

О. Дондуков-Корсаков не поділяв переможної ейфорії підлеглих, вважав «неможливим клопотати про нагородження такої кількості осіб» і вимагав скоротити перелік претендентів. В результаті, на імператорські нагороди від генерал-губернаторства було представлено 85 осіб, з яких 35 по Катеринославській губернії і 19 осіб по Херсонській (31 особа по Таврійській). Олександр III, з висоти імператорського трону вочевидь більше, ніж його піддані, усвідомлював небезпеку погромних подій і мав своє бачення їх видимих та прихованих чинників. Тому на подання графа М. Ігнат'єва про нагороди він відмовив, заявивши, що вже саме виникнення погромів є за-

надто прикрою подією, щоб слугувати приводом до нагород [5, арк.90-91].

Історія з нагородами яскраво засвідчила, наскільки ані суспільство, ані крайова влада не усвідомлювали глибинну сутність того, що відбулося. Погроми розглядалися як банальні «заворушення» нетверезої «черні», а придушення погромів – як втихомирення цієї «черні» сміливою поліцією і вірними підданими, як така собі чергова заслуга перед імператором, що очікує на його «батьківське схвалення» і нагороду – орден, титул, чин, тощо.

Одним із факторів, що сформував хибну уяву про «злочинну роль» влади в погромах, були окремі дії військ і поліції під час придушення заворушень. В якості доказів наводяться свідчення про потурання військ погромникам або про пряму участь військ у погромах. Дійсно, поведінка силових структур в деяких випадках була неадекватною, іноді жорстокою а, в поодиноких випадках – злочинною. Дії окремих військових команд не відповідали ситуації.

В перший день елісаветградського погрому, 15 квітня, окремі солдати, при потуранні офіцерів, вступали у приятельські стосунки з погромниками, які ділились із солдатами награбованим та горілкою. Але вже 17 квітня, на екстремому засіданні міської думи, про ці факти публічно було повідомлено губернатора О.Ерделі [4, арк.3]. Не пізніше 20 квітня про ці факти стало відомо і в МВС. У листі О.Дондукову-Корсакову від 24 квітня міністр внутрішніх справ М.Т.Лоріс-Меліков називав дії військ такими, що заслуговують на осуд [4, арк. 1-А, 2-3].

В той час, як випадки потурання погромникам з боку військ і поліції носили характер виключення, жорстоке і нелюдське покарання погромників і фізичне насильство над селянами з кінця квітня 1881 року стали набувати загального характеру. Найбільш екстремальний випадок стався в селі Поклітарівка 24 квітня 1881 року. За наказом ротмістра Медема, командира 4-го ескадрону 7-го уланського Овідіопольського полку, прибулого для «втихомирення» селян та за участю двох поліцейських урядників, було жорстоко покарано плітями 20 селян, підозрюваних щодо участі в погромах. Під час «екзекуції» декілька селян були понівечені. Трьох селян отримали по 300 ударів плітями, п'ятеро по 200, семеро по 150, один отримав 100 ударів та по 50 ударів отримали двоє безвинних старих, чий діти брали участь у погромі місцевого шинку. Нажаль, огидність ситуації доповнили місцеві постраждалі євреї Цудик Чигринський і Гірш Паволоцький, які по закінченні «екзекуції» поставили солдатам чотири відра горілки [4,

арк.7-8]. Довідавшись про ці факти, О.Дондуков-Корсаков 10 травня 1881 року таємною шифротелеграмою віддав наказ про їх негайне, гласне і негласне, розслідування [4, арк.4]. З'ясувалося, між тим, що це був не поодинокий випадок. В селах Олександрія, Мала Мамайка та декількох навколишніх, організатори та учасники погромів отримали по 20-30 ударів плітями. В селі Клинци 8 селян-організаторів погромів були за наказом командира військової оточені вершниками і побиті нагайками «куди попало». В деяких селах Єлісаветградського повіту селяни були покарані «нагайкою по голу тілу» [4, арк. 10-13].

В червні 1881 року постраждалі селяни Поліктарівки звернулися із скаргою на дії військ до прокурора і у справі було відкрито провадження. Херсонський губернатор О.Ерделі намагався переконати О.Дондукова-Корсакова, що свідченням поліктарівських селян не можна вірити, оскільки «грумада ця здавна має погану репутацію в моральному відношенні, складаючись, переважно, із крадіїв, конокрадів і дуже буйних людей» [4, арк. 21-22(зв)]. Однак, завдяки рішучій і непримиренній позиції стосовно яку обійняв О.Дондуков-Корсаков, протизаконне насильство було припинене.

Навчена досвідом 1881 року, в подальшому влада діяла вже діяла швидко, жорстко і безжалісно щодо бандитів. І.С.Бліох зауважував, що заворушення 1883 року були владою «припинені негайно», після чого все «як рукою зняло» [2, с.17-18].

Висновки. Влада, губерньська і місцева, застосовувала всіх можливих, як правових, так і, на жаль, протиправних, заходів для припинення і недопущення погромів. Такими заходами були: застосування військ і наявної поліції для фізичного припинення погромів та їх попередження; масові фізичні покарання без суду і слідства селян, що підозрювались у організації погромів; кримінальне переслідування учасників погромів; роз'яснювальна робота серед населення щодо протиправності і недопущення погромів, яку проводили представники поліції, земства, волосні правління, тощо; патрулювання населених пунктів поліцією і військом; організація своєрідних «блок-постів» на центральних вулицях міст для швидкого реагування на заворушення (напр. в Одесі); зобов'язання селян підпискою щодо відмови брати участь у погромах; разові і систематичні заходи оперативного характеру, застосовувані поліцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барнави Э. Евреи и XX век: Аналитический словарь / Эли Барнави, Саул Фридлендер; Пер. с фр. Т.А. Баскаковой, А.Н. Васильковой, И.Б. Иткина, А.Г. Пазельской. — М.: Текст: Лехаим. — 2004. — 1021 с.
2. Блюх И.С. Антиеврейские беспорядки 1881-1883 годов. Сравнение благосостояния населения по его приросту в губерниях черты еврейской оседлости и великороссийских. Из книги И.С.Блюха «Сравнение материального и нравственного благосостояния губерний западных, великороссийских и польских», в 5 томах (С.-Пб, 1901). — паг.1. — 98 с. + 54 таблицы без нумерации (библиографическая редкость) — в фондах НСБ РГИА. (Наклад і цілісність видання втрачені. Бібліографічний опис за каталоговою карткою Науково-довідкової бібліотеки РДІА).
3. ДАОО, ф.5 «Управление Временного Одесского генерал-губернатора», оп.1. спр.193 «Докладные записки Временного Одесского генерал-губернатора и губернаторов, подведомственных Управлению губерний и переписка с МВД и другими учреждениями о погромах и причинах их возникновения Херсонской, Екатеринославской и Бессарабской губерниях и по другим вопросам», на 262 арк.
4. ДАОО, ф.5, оп.1, спр.201 «Рапорты полицейских и переписка с канцелярией Херсонского губернатора и жандармскими управлениями о погромах в Херсонской губернии и о принятых мерах к участникам погромов» 1881 г., на 40 арк
5. ДАОО, ф.5, оп.1, спр.217 «Списки и переписка с Министерством внутренних дел и другими учреждениями о лицах, представленных к награде за участие в прекращении погромов 1881», на 91 арк.
6. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904.—Иерусалим: Изд-во Гешарим,— Москва: Мосты культуры.—2002 — 446 с.
7. РГИА, ф.796, Святейший Правительствующий Синод, оп.163, дело 470, «Дело о награждении некоторых священников Таврической, Екатеринославской и Херсонской епархий за особые заслуги во время антиеврейских беспорядков», 1882 г., на 71 л.
8. РГИА, ф.796, оп.163, дело 667, «О награждении священника Василия Раевского наперсным крестом от Святейшего Синода, выдаваемым за деятельное участие в прекращении антиеврейских беспорядков», 1882 г., на 6 л.
9. РГИА, ф.821 «Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД», оп. 9, спр.125 «Переписка Одесского генерал-губернатора с Екатеринославским губернатором по поводу бывших антиеврейских беспорядков в Одесском генерал-губернаторстве», 1881 г., на 656 арк.
10. РГИА, ф.821, оп. 9, спр.126, «Переписка по поводу бывшего на юге России антиеврейского движения», 1881-1882 гг., на 276 арк.
11. Яшин В.О. Дослідження історії єврейства у ХХ-ХХІ ст. (історіографічний огляд) // Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства. Випуск 8.—Кривий Ріг. — 2008. — С. 77-90.
12. Aronson M. Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia. — Univ. of Pittsburgh Press — 1991. — 336 p.
13. Baron Salo W. The Russian Jew under Tsars and Soviets. — New York: Schockenbooks. — 1987. — 468 p.
14. Klier John. D. The Pogrom Paradigm in Russian History // Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / edited by John D. Klier, Shlomo Lambroza. — Cambridge University Press — 1992. — P. 13-38.
15. Klier John. D. Russian Jewry on the Eve of the Pogroms // Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History — P. 3-12.
16. Liberles R. Salo Wittmayer Baron: Architect of Jewish History.—New York.—University Press.—1995.—414 p.
17. Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / edited by John D. Klier, Shlomo Lambroza. — Cambridge University Press — 1992. — 393 p.
18. Stanislawski M. Tsar Nicholas I and the Jews: The transformation of Jewish society in Russia, 1825-1855 / Stanislawski Michael. — Philadelphia : Jewish Publication Society of America. — 1983. — 256 p.